

Wydział Historyczny

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego

w Bydgoszczy

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr. Natalii Stawarz pt. *Śmierć jako element życia. Interdyscyplinarne badania cmentarza przy kościele św. Jakuba w Toruniu (XIV-XIX w.)*, Tom I, s. 224, Tom II, s. 445, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydział Nauk Historycznych, Toruń 2024.

Natalia Stawarz napisała w Instytucie Archeologii, na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu rozprawę doktorską, która z jednej strony obejmuje bardzo jednolitą problematykę wykopalisk archeologicznych na nowożytnym stanowisku sepulkralnym, z drugiej zaś, paradoksalnie, dotyczy zagadnień o wyjątkowo interdyscyplinarnym charakterze. Już na wstępie niniejszej recenzji należy podkreślić, że Autorka dysertacji bardzo dobrze wywiązała się z tego interdyscyplinarnego wyzwania, równie wprawnie omawiając aspekty historyczne, archeologiczne, antropologiczne czy kulturoznawcze funkcjonowania nowomiejskiego cmentarza przy kościele św. Jakuba w Toruniu. Uczyniła to z wielką pasją i rzetelnością badawczą, wykorzystując dostępny materiał źródłowy. Powołała się przy tym na wcześniejsze rodzime badania „nad cmentarzyskami, tematyką śmierci oraz środowiskiem pośmiertnym człowieka” (T. I, s. 6), realizowane zwłaszcza pod egidą Jacka i Anny Wrzesińskich a wcześniej Wojciecha Dzieduszyckiego w ramach „Funeraliów Lednickich”. Dowodem na to, jak ważnym i interdyscyplinarnym

zagadnieniem zajęła się Natalia Stawarz niech będzie fragment wypowiedzi Jacka Wrześcińskiego, podsumowującego pierwsze siedem spotkań z tego cyklu. „Przystępując do zorganizowania „Funeraliów” w 1999 roku wiedzieliśmy, że proponowana tematyka wywoła spore zainteresowanie wśród archeologów i antropologów. Zdawaliśmy sobie sprawę, iż wychodzimy naprzeciw wzrastającemu zainteresowaniu zagadnieniami związanymi z badaniami i opracowywaniem cmentarzysk. Ale, chyba jednak nie myśleliśmy o tak licznych uczestnictwie reprezentantów nie tylko tych dwóch wiodących dziedzin. Problematyka cmentarzyskowa to z jednej strony badania terenowe i opracowanie pozyskiwanych materiałów. Zależą one od dostępności i możliwości pozyskiwania materiału, zasięgu cmentarzyska i liczby pochówków, a także od świadomości możliwości samego badacza, szczegółowości prowadzonej dokumentacji, współpracy z innymi specjalistami w terenie i na etapie opracowania. Ale z drugiej strony podczas pracy w terenie i w trakcie analizy materiałów zaczynają pojawiać się zagadnienia dotyczące szerszych problemów związanych z kulturą, religią, zagadnieniami społecznymi, demograficznymi. Spotkania lednickie ukazały jak potrzebny jest dialog nie tylko pomiędzy archeologią i antropologią, ale do tego dialogu coraz częściej powinniśmy zapraszać maksymalnie dużą liczbę badaczy - reprezentujących różne dziedziny. „Funeralia” gromadzą około 120-150 uczestników, przedstawiciele nie tylko dwóch głównych dziedzin - archeologii i antropologii. Coraz częściej pojawiają się antropolodzy kulturowi, historycy, ale także metodolodzy, filolodzy, biologzy, lekarze. Spotkania nie zawsze polegają na dialogu pomiędzy uczestnikami, bardzo często jest to monolog. Ale coraz częściej do świadomości uczestników dociera potrzeba formułowania prezentowanych zagadnień w sposób zrozumiały dla przedstawicieli innych dyscyplin (Wrześciński J., Siedem spotkań funeralnych, Studia Lednickie t. VIII, Lednica 2005, s.317-319). Obszerną wypowiedź Jacka Wrześcińskiego warto uzupełnić uwagą, że w 2024 roku odbyły się 24 Funeralia, już nie Lednickie, ale Gnieźnieńskie. Pojawiła się na nich opinia, że mamy do czynienia być może z najdłuższą w Polsce tradycją konferencji antropologiczno-archeologicznych na ten sam temat, w tym wypadku dotyczący rzeczywiście „śmierci jako elementu życia” w ujęciu interdyscyplinarnym. Rozprawa doktorska Natalii Stawarz nie tylko zatem świetnie uzupełnia stan badań nad toruńskimi przykościelnymi nekropoliami, ale doskonale wpisuje się w atmosferę towarzyszącą od ponad ćwierćwiecza Funeraliom Lednicko/Gnieźnieńskim.

Omawiana dysertacja powstała pod kierunkiem promotorki, prof. Krystyny Sulkowskiej - Tuszyńskiej. Jest to szczególnie godne podkreślenia, bowiem dzięki Jej wiedzy i

skrupulatności badawczej, jako kierowniczkę „ekspedycji Jakubowej” w latach 2008-2020, udało się pozyskać najlepiej udokumentowany i chyba najbogatszy zespół materiałów antropologiczno-archeologicznych, „opowiadających” historię kobiet, mężczyzn i dzieci z Nowego Miasta Torunia, chowanych przy kościele św. Jakuba od XIV do XIX wieku (Sulkowska-Tuszyńska K., Kościół św. Jakuba w Toruniu. Historia w ziemi zapisana, Toruń 2022, s. 7). Natalia Stawarz zaznacza także na początku rozprawy, że oprócz dokumentacji archeologicznej z „ekspedycji Jakubowej” wykorzystwała w niej „wyniki badań antropologicznych opracowane przez dr. Jarosława Bednarka (...), w których to określił on podstawowe cechy osobnicze zmarłych (...), odnotował zaobserwowane na kościach zmiany patologiczne (...) i wykonał pomiary czaszki i szkieletu postkranialnego. Materiał osteologiczny z lat 2019 i 2020 został kompleksowo opracowany przez dr. hab. Tomasza Kozłowskiego, prof. UMK, przy asyście Natalii Stawarz” (T. I, s. 8). Autorka ocenianej rozprawy dowiodła, że w pełni samodzielnie i twórczo potrafi interpretować wyniki analiz antropologicznych, wykorzystując do tego również odpowiednie metody i wskaźniki badawcze (T. I, s. 9-10).

Jak podkreśla Autorka na początku dysertacji, jej „*praca została napisana w oparciu o źródła archeologiczne, czyli pochówki z cmentarza i kościoła św. Jakuba w Toruniu. Podstawę opracowania tworzyły: jamy grobowe, materiał kostny oraz elementy wyposażenia grobowego. Za sprawą wyników badań archeologicznych, można podjąć się próby rekonstrukcji dawnego myślenia i obyczajowości związanej z obrzędkiem pogrzebowym, ale bez wykorzystania i skorelowania metod i osiągnięć innych nauk, takich jak: historia, teologia, religioznawstwo, etnografia i antropologia kulturowa oraz studia nad symboliką śmierci, nie byłoby możliwości uzyskania spójnego obrazu w tej sferze*” (T. I, s. 7). Ambitne założenia badawcze Natalii Stawarz przekraczają standardy interdyscyplinarności „Funeraliów Lednicko/Gnieźnieńskich”. Opierają się przy tym na pokaźnym zasobie źródłowym. Tworzy go 317 grobów, wyeksplorowanych w 19 wykopach archeologicznych (s.57), szczątki ludzkie reprezentujące minimum 617 osób obojga płci, w różnym wieku (T. I, s. 58) oraz różnorodne przedmioty kultury funeralnej, poczynając od trumien i prostych desek, poprzez dewocjonaalia, po przedmioty osobiste składane zmarłym do grobów. Jak pisze Natalia Stawarz, wymienione artefakty „*mogą stanowić doskonałe źródło wiedzy o dawnych paraftanach kościoła św. Jakuba. Elementy wyposażenia grobowego to znaczniki – nie tylko określające w pewien sposób status, stan cywilny, czasem profesję zmarłego, ale i jego wiarę i przekonania. W tym kontekście bezpieczniej jest jednak zakładać, że przedmioty złożone*

wraz ze zmarłym manifestowały poglądy osób, które przygotowywały nieboszczyka do ostatniej drogi. W każdym razie dar grobowy mieścił się w sferze paradygmatu, który **określał sposób myślenia** (podkreśl. JW) *dawnych torunian*". Choć Autorka nie wskazuje tego bezpośrednio, lecz opiniowana rozprawa nie tylko świetnie wypełnia standardy interdyscyplinarności, ale i wpisuje się w rozwijany współcześnie nurt badań nad mentalnością i mikrohistorią, do których nawiązują zamieszczone w Bibliografii prace Philippa Aries, Jeana Delumeau czy Edmunda Kizika (s. 190, 195, 202).

Struktura dysertacji Natalii Stawarz umożliwiła wyczerpującą realizację wszystkich założeń badawczych, ich dogłębną analizę oraz sformułowanie interesujących wniosków. Niekiedy nawet solidnie ugruntowanych, poprzez kilkukrotne ich powtórzenia, widoczne przy porównaniu niektórych punktów rozdziału 6 (*Żywi wobec zmarłych*) oraz rozdziału 8 (*Wyposażenie grobowe na toruński cmentarzu przy kościele św. Jakuba na tle innych nekropoli*). Tom I omawianej rozprawy podzielony został na 9 części, uzupełnionych spisem rycin, spisem tabel oraz bibliografią zawierającą 4 pozycje w kategorii „Źródła” i 303 opracowania, włącznie z najnowszymi publikacjami wydanymi w 2023 roku (T. I, s. 189 – 224). Treść obu tomów w pełni odpowiada tematowi określonemu w tytule rozprawy. Pozytywnie ocenić należy także układ pracy, strukturę podziału jej zawartości, kolejność poszczególnych rozdziałów i kompletność też zaprezentowanych na początku Tomu I. Autorka właściwie dobrała i wykorzystała zarówno dostępną dokumentację archeologiczną, jak i niezbędną literaturę przedmiotu. Przy ich opracowaniu zastosowane zostały metody w pełni adekwatne do realizowanego zagadnienia badawczego.

Koncepcje badawcze Doktorantki najpełniejszy wyraz uzyskały w Tomie I omawianej dysertacji. Sposób ich realizacji świadczy o dojrzałości naukowej Natalii Stawarz a także głębokim, wręcz osobistym zaangażowaniu w podjętą tematykę, co jest chyba również pośrednio rezultatem dobrej współpracy z Promotorką oraz więzi z „ekspedycją Jakubową”. Poszczególne rozdziały i dość liczne ich podrozdziały, punkty i podpunkty (np. 6.1.1.1.1.) stanowią wyraz chęci Autorki do pieczołowitego ukazania materiałów źródłowych z cmentarza przy kościele św. Jakuba w Toruniu. **Pierwszy rozdział** prezentuje „Zagadnienia wstępne” , w tym cel i zakres pracy, jej budowę, zarys stanu badań nad cmentarzem św. Jakuba, problematyką śmierci i pogrzebu a także podstawy opracowania i metody. Treści te bliższe są metodyce aniżeli metodologii, zatem w przypadku publikowania recenzowanej rozprawy warto dodać odwołania do współczesnej teorii badań historycznych i archeologicznych, np. tzw. szkoły poznańskiej, reprezentowanej niegdyś przez Jerzego

Topolskiego a dziś m.in. Ewę Domańską. Zagadnienie etycznych postaw społecznych przy eksploracji starożytnych i historycznych pochówków ludzkich rozważane jest także przez archeologów z tego ośrodka (np. Michała Pawletę). W kontekście metodologicznym można dodać uwagę, że trafniejszym pojęciem w stosunku do przykościelnego miejsca grzebalnego jest raczej „cmentarz” aniżeli „cmentarzysko”, bowiem na s. 5 i 6 występują one wymiennie.

Rozdział drugi dotyczy historii kościoła św. Jakuba, cmentarza i funkcjonujących przy nich przybytków kościelnych. Jest on bogaty w ważne informacje ogólne, dotyczące m.in. długotrwałego chowania zmarłych w tym miejscu, od przełomu XIII/XIV wieku do 1839 roku. Drobna uwaga techniczna dotyczy potrzeby wykreślenia powtórzonego błędnie zdania na początku podpunktu 2.4. (*„Mogłoby to potwierdzić hipotezę, że w tym miejscu rzeczywiście wcześniej wzniesiono inną świątynię”*). **Trzeci rozdział** ma charakter bardziej ogólny, ponieważ definiuje i opisuje symbolikę cmentarza, jego sakralnej przestrzeni i delimitacji. Podobnie ogólny jest **rozdział czwarty**, poświęcony zagadnieniom śmierci, liturgii i rytuału pogrzebowego w średniowieczu i czasach nowożytnych. Cenne są spostrzeżenia Autorki, że brakuje danych, które umożliwiłyby dokładną rekonstrukcję ostatniej drogi parafianina złożonego na cmentarzu przy kościele św. Jakuba w nowym Mieście Toruniu i że wnioski empiryczne na temat rytuału pogrzebowego można wysunąć jedynie na podstawie pochówku (T. I, s. 34). Warto zaznaczyć, że i inne dziś odkrywane ślady w obrębie gotyckich kościołów nie znajdują wyjaśnienia w źródłach pisanych, jak np. tzw. dołki pokutne/ogniowe czy zaskakująco bogate inskrypcje na ceglach kościelnych murów. Nie można wykluczyć, że długo ścierały się elementy ludowej religijności z oficjalną dogmatyką i liturgią kościelną.

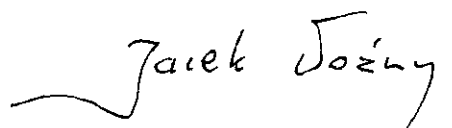
Rozdział piąty dotyczy człowieka wobec śmierci na toruńskiej nekropoli. Zawiera uwagi o ułożeniu ciał zmarłych, formie grobów a także najważniejszych antropologicznych wskaźnikach osobniczych, odczytanych na podstawie analizy materiału kostnego. W **rozdziale szóstym** zatytułowanym *„Żywi wobec zmarłych”*, scharakteryzowane zostały wszystkie kategorie artefaktów odkrytych przy badaniu pochówków z analizowanego cmentarza: dewocjonalia, monety, wianki grobowe, poduszka grobowa, elementy ubioru, przedmioty codziennego użytku oraz domniemane przedmioty magiczne. Jeśli Autorka zamierza opublikować w przyszłości swoją dysertację, która jest tego z pewnością godna, zaproponować można bogatsze zilustrowanie artefaktów z tego rozdziału, aby nie trzeba było otwierać równocześnie świetnej książki Prof. Krystyny Sulkowskiej-Tuszyńskiej z 2022 roku (*Kościół św. Jakuba w Toruniu. Historia w ziemi zapisana*), gdzie wymienione przedmioty są licznie zobrazowane. Zasada przyjęta przez Natalię Stawarz o umieszczaniu wyłącznie rycin artefaktów z kontekstu grobowego mogłaby zostać złagodzona, wobec wysokiej wartości

historycznej opisywanych dewocjonaliów i innych artefaktów. Siódmy i ósmy rozdział recenzowanej dysertacji służą ukazaniu cmentarza świętojakubskiego na szerszym tle porównawczym. W **rozdziale siódmym** dotyczy to rytuału pogrzebowego, natomiast w **rozdziale ósmym** wyposażenia zmarłych. Jedno z ważniejszych porównań wskazuje na wyjątkową pozycję cmentarza przy kościele św. Jakuba w Nowym Mieście Toruniu wśród innych toruńskich nekropolii przykościelnych. Nasuwa się wrażenie o jego dominacji ilościowej i jakościowej na tym tle, ponieważ wyróżnia go zarówno liczba odkrytych pochówków, jak również jakość ich analizy, opracowania i opublikowania, choć zdaniem Natalii Stawarz, potencjał tego stanowiska nie został jeszcze w pełni wykorzystany ze względu na niedostępność szczątków ludzkich zdeponowanych w domniemanych trumnach pod posadzką prezbiterium kościoła św. Jakuba w Toruniu (T. I, s. 184). Postulat ten wieńczy **rozdział dziewiąty**, będący zarazem „*Podsumowaniem rozprawy*”. Autorka podkreśla w nim, że „*elementy kultury funeralnej obecne w grobach na nekropoli przy kościele św. Jakuba stanowią świadectwo przemian, jakie zachodziły w mentalności i obyczajowości dawnych mieszkańców Torunia*” (T. I, s. 175). Ze względu na ogólnokulturowy charakter takiego wniosku i interdyscyplinarność dysertacji, zaproponować można Autorce sięgnięcie jeszcze do monografii Danuty Künstler-Langner z UMK, poświęconej idei *vanitas* (marność ludzkiego życia) w poezji polskiego baroku, pokrywającej się częściowo chronologicznie z egzystencjalnymi problemami ludzi pochowanych na cmentarzu świętojakubskim. Wobec wspomnianego przez Autorkę braku liczniejszych przekazów pisanych o „ostatniej drodze parafian”, sposobu myślenia o śmierci poszukiwać można nie tylko w nawarstwieniach archeologicznych, ale także w dziełach literackich i sztuce z XVI - XVIII wieku, co zresztą Natalia Stawarz kilkakrotnie z powodzeniem w dysertacji czyni.

Tom II omawianej rozprawy, liczący 445 stron tekstu, zawiera 351 kart, na które składają się karty grobów oraz karty zabytków wydzielonych, uznanych przez Autorkę za bezpośrednie wyposażenie zmarłych (T. I, s. 3). Karta grobu w syntetyczny i jednocześnie wyczerpujący sposób przedstawia zbadane i analizowane w Tomie I pochówki. Karta zabytku wydzielonego w równie wystarczającym zakresie prezentuje poszczególne artefakty. Pewne zastanowienie wzbudza nomenklatura katalogowa, zamieszczona także na tych kartach. Z jednej strony np. ornamentowane cybuchy fajek z glinki kaolinowej (T. II, s. 185), muszle św. Jakuba (T. II, s. 344) czy medaliki (T. II, s. 445), nazwane zostały przez Autorkę „zabytkami wydzielonymi”, z drugiej zaś mają na kartach przydzielone numery w ramach

inwentarza zabytków masowych. Czy wynika z tego, że jest to jedyny inwentarz dla tego rodzaju wyjątkowych artefaktów ?

W konkluzji recenzji rozprawy doktorskiej Natalii Stawarz „*Śmierć jako element życia. Interdyscyplinarne badania cmentarza przy kościele św. Jakuba w Toruniu (XIV-XIX w.)*” stwierdzam, że **spełnia ona stawiane doktoratom wymagania** zawarte we właściwym artykule *Ustawy o stopniach naukowych i tytule naukowym*. Ponad to **uznają recenzowaną rozprawę doktorską za wyróżniającą**. Po pierwsze bowiem, prezentuje ona wysoki poziom, ze względu na wagę rozwiązywanego problemu o interdyscyplinarnym charakterze, istotnego dla badań nad przeszłością Torunia a także kulturą funeralną w ponadregionalnym zasięgu. Po drugie, wyróżnia się ona ponadprzeciętnym poziomem zastosowanych metod i narzędzi badawczych z zakresu archeologii, antropologii fizycznej, religioznawstwa i etnografii. Po trzecie wreszcie, posiada niewątpliwe walory poznawcze, nowatorsko i znacząco poszerzające stan wiedzy o „*Śmierci jako elemencie życia*” od XIV do XIX wieku w Nowym Mieście Toruniu na tle innych polskich nekropoli z tego okresu. Niezależnie od wspomnianych walorów merytorycznych, liczące w sumie 770 stron dzieło Natalia Stawarz przygotowała z dużą starannością redakcyjną, czyli nieomal bezbłędnie pod względem technicznym.


prof. dr hab. Jacek Woźny